

עבודה סוציאלית פמיניסטית: פרקטיקה ותיאוריה של פרקטיקה

רוני איל-לובלינג ומיכל קרומר-נבו

עבודה סוציאלית המבוססת על תיאוריה פמיניסטית מתקיימת בישראל מזה כמה עשורים, אך עד כה נכתב אודותיה רק מעט. מטרתו של מחקר איכותני זה היא למלא את החלל באמצעות תיעוד והמשגה של התיאוריה והפרקטיקה כפי שתופסות אותן עובדות סוציאליות העוסקות בה. במחקר השתתפו 12 עובדות סוציאליות, המגדירות את עצמן פמיניסטיות ואת הפרקטיקה שלהן פמיניסטית. הן רואיניו בראיונות-עומק מובנים-למחצה. מן הראיונות עולה כי העובדות הסוציאליות תופסות את הפרקטיקה שלהן כשונה באופן מהותי מהפרקטיקה המקובלת, ונמצאו ארבעה עקרונות אנליטיים של פרקטיקה פמיניסטית – ניתוח מגדרי-חברתי, מודעות ליחסי כוח, ניתוח שירותי הרווחה כמבנים של דיכוי, ושימוש בשפה פמיניסטית, וכן נמצאו עשרה עקרונות פעולה. בדיון נבחנים העקרונות שנמצאו לעומת עקרונות של פרקטיקה פמיניסטית כפי שהם מופיעים בספרות המקצועית.

מילות מפתח: עבודה סוציאלית פמיניסטית, פרקטיקה בעבודה סוציאלית, תיאוריה בעבודה סוציאלית, פמיניזם, מגדר, עבודה סוציאלית רגישת-מגדר

מבוא

בשיחה על עבודה סוציאלית פמיניסטית שקיימנו עם עובדת סוציאלית בעלת מעמד בעולם המקצועי, היא הביעה זלזול בסוג זה של פרקטיקה וכינתה אותו "שטויות". הערה זו ודומות לה מאפיינות את השיח הדומיננטי בעבודה סוציאלית, ומעידות כי אף על פי שעבודה סוציאלית ופמיניזם חולקים ערכים דומים, כמו חתירה לשוויון ולצדק חברתי, וכן תחומי עניין משותפים, כמו מיקוד בדיכוי של נשים ושל אוכלוסיות מודרות

מאמר זה הוא גרסה עברית למאמר שהתקבל לפרסום בשפה האנגלית: Eyal-Lubling, R., & Krumer-Nevo, M. (2016). Feminist social work: Practice and theory of practice. *Social Work*, 61(3), 245–254. המחברות מודות למערכת כתב העת האמריקאי על האישור לפרסום את המאמר בגרסה העברית.

אחרות, ופעולה לשינוי חברתי (Dominelli, 2002; White, 2006) הרי עבודה סוציאלית פמיניסטית היא תחום שולי בתוך גוף הידע המקצועי, במיוחד בישראל. לראיה, יש רק מאמר אחד בעברית המתמקד בנושא זה (פלד וקרומר-נבו, 2013). מטרת המאמר הנוכחי היא למלא חלל זה באמצעות פיתוח הידע הפרקטי על בסיס ראיונות עם עובדות סוציאליות פמיניסטיות, וקישורו לתחום התיאוריה על פרקטיקה פמיניסטית.

עבודה סוציאלית פמיניסטית

'פמיניזם' הוא מושג רחב, שמשמעותו איננה אחידה (Hannam, 2012) או מונוליתית (Tong, 2009), אך אפשר לומר כי מדובר בזרם של מחשבה ופעולה המבקש לקדם נשים ואוכלוסיות מוחלשות אחרות, על בסיס ניתוח מצבי דיכוי חברתיים ומתוך עמדה הקוראת תיגר על מבנים, מוסדות והבניות חברתיות המעצבים ומכוונים את התנהגותם של פרטים (Delmar, 1994). מחשבה פמיניסטית (ניתוח חברתי של מצבי דיכוי) ופעולה פמיניסטית (לקידום פרטים ומדיניות ולשינוי של מבנים והבניות חברתיות) עומדות ביחסי גומלין הדדיים ומזינות זו את זו. למעשה, אפשר לזהות מאפיינים של פרקטיקה פמיניסטית בעבודה סוציאלית כבר במאה ה-19 אצל נשים כמו ג'יין אדאמס ופלורנס קלי בארצות-הברית, וברטה פפנהיים בגרמניה, אשר הקימו מוסדות שתמכו בנשים וסייעו להן בהתמודדותן עם עוני, אבטלה והריונות בלתי רצויים (פלד וקרומר-נבו, 2013; Saulnier, 1996; Kemp & Brandwein, 2010). עם זאת, רק בשנות ה-70 של המאה ה-20 הפכה עבודה סוציאלית פמיניסטית לגישה מקצועית מובחנת בתוך שדה העבודה הסוציאלית (Kemp & Brandwein, 2010). באותה תקופה החלו עובדות סוציאליות לשלב תיאוריה ועקרונות פמיניסטיים בעבודתן (Valentich, 1986; Weick, 1991 in Bricker-Jenkins, 1983), ארגנו כנסים וקבוצות ל"העלאת התודעה" של נשים, ועסקו בכתיבה שמטרתה מאבק בדיכוי נשים ושינוי חברתי (Featherstone, 2005; Kemp & Brandwein, 2010).

אפשר לחשוב כי עבודה סוציאלית היא פמיניסטית במהותה, מכיוון שרוב העוסקות במקצוע הן נשים, וטבע העבודה הוא "נשי", בהיותו מרוכז בהענקת סיוע וטיפול. אולם תיאור כזה הוא שטחי. כדי להבחין בין עבודה סוציאלית פמיניסטית לבין עבודה סוציאלית מסוג אחר, שבה אשת המקצוע ומקבלת השירות הן נשים, יש להבין את החשיבות של ניתוח יחסי הכוח בעבודה סוציאלית פמיניסטית. עבודה סוציאלית פמיניסטית תהיה מבוססת תמיד על דה-פתולוגיזציה של מצוקותיהן של נשים והבנת מצבי מצוקה פרטיים כביטוי לחוליים חברתיים, אי שוויון ואי צדק. לדוגמה, ניתוח פמיניסטי יצביע על המתח שבין עובדות סוציאליות לבין לקוחותיהן, ועל התפקיד

המפקח שעובדות סוציאליות לוקחות על עצמן, מכיוון שאינן מודעות לכך שהן חולקות עם לקוחותיהן מצב דיכוי מגדרי משותף. לחידוד ההבדל ולהדגשת מצב זה יכולה לתרום גם ההבחנה בין עבודה סוציאלית פמיניסטית לעבודה סוציאלית רגישת-מגדר. גישה רגישת-מגדר מתוארת כגישה שמטרתה לתת מענה לצרכים מגדריים ייחודיים של נערות ונשים הנובעים מעצם השתייכותן המגדרית (Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, 2002). ון וורמה (van Worme, 2010) מדגישה כי "גישה רגישת-מגדר", או "הפמיניזם התעשייתי", כפי שמכנות חוקרות ביקורתיות (Goodkind, 2009), עוסקת במושג מגדר כממוקד ביחיד, בצרכיו, באמונתו בעצמו ובאחריות אישית לשינוי (van Worme, 2010). זאת בשונה מהתפיסה הפמיניסטית, המנתחת את מצבן של נערות ונשים כשילוב בין האישי לחברתי, חושפת את המבנים והמוסדות החברתיים היוצרים מצבי דיכוי של נשים, וחותרת לשינוי חברתי של כלל הנשים, ולא רק לקידומן של נשים כפרטים.

עבודה סוציאלית פמיניסטית מוגדרת בספרות בדרכים שונות. בריקר-ג'נקינס (Bricker-Jenkins, 1991) מגדירה עבודה סוציאלית פמיניסטית כעבודה שעושה אשת מקצוע פמיניסטית, ומדגישה כי אשת המקצוע הפמיניסטית היא "היוצרת הראשית של תיאוריית הפרקטיקה הפמיניסטית" (עמ' 5). דומינלי (Dominelli, 2002) מגדירה עבודה סוציאלית פמיניסטית כ"צורה של עבודה סוציאלית הלוקחת בחשבון את חוויותיהן של נשים בעולם כנקודת בסיס ומתמקדת בקשרים שבין מיקומן החברתי של נשים לבין מצוקותיהן האישיות; מגיבה לצרכיהן האישיים, יוצרת יחסי לקוחה-עובדת שוויוניים ועוסקת באי-שוויון מבני" (עמ' 7). אורמה (Orme, 2002) רואה בעבודה סוציאלית פמיניסטית "דרך להבין, להסביר ולבצע עבודה סוציאלית תוך הישענות על תיאוריות פמיניסטיות" (ע' 218), ומוסיפה להגדרה של דומינלי (Dominelli, 2002) שני היבטים של מחשבה ופרקטיקה פמיניסטית, הכוללים התייחסות לקולן השונה של נשים ותפיסה של נשים כקטגוריה רבת פנים.

אפשר למצוא בעבודה סוציאלית פמיניסטית עיסוק במתודות מקצועיות שונות. במסגרות קליניות-פרטניות כוללים עקרונות העבודה הפמיניסטית אתגור הגדרות רפואיות למצבים נפשיים, ומיקוד בשפה כפועל יוצא של התרבות השלטת (Land, 1995). בעבודה עם משפחות, ההתערבות הפמיניסטית מתבססת על ניתוח מגדרי של תפקידי הגברים והנשים במשפחה כדי לשחרר מדפוסים סטריאוטיפיים מקובעים (Goodrich, Rampage, Ellman, & Halstead, 1988). בדומה לכך, בעבודה קבוצתית מתבטאת פרקטיקה פמיניסטית בבחינת יחסי הכוח המגדריים כפי שהם באים לידי ביטוי בהיבטים קבוצתיים כמו מטרת הקבוצה, מוקד השינוי, ומשתתפי הקבוצה. בחינת יחסי הכוחות המגדריים בקבוצה מאפשרת לזהות את פעולתו של הדיכוי המגדרי ולמצוא דרכים להתנגד לו (Garvin & Reed, 1995). בעבודה קהילתית ובפרטיקת מדיניות אפשר לראות עובדות סוציאליות המקדמות אינטרסים של

נשים באמצעות חקיקה, מאבק על הקצאת משאבים, פיתוח שירותים ועוד (פלד וקרומר-נבו, 2013).

בנוסף, אפשר לזהות עקרונות ייחודיים של עבודה סוציאלית פמיניסטית בהקשר של אוכלוסיות ספציפיות. לדוגמה, הגישה הפמיניסטית בעבודה עם נשים נפגעות אלימות עוסקת בראש ובראשונה בדה-פתולוגיזציה של הנפגעות (Levy, 1995). כמו-כן, על-פי גישה זו כל התערבות עם נשים נפגעות אלימות צריכה להביא בחשבון את ההקשר ההיסטורי-חברתי של האישה, ולראות את הקשר שבין סקסיזם וגזענות ואת האוניברסליות שבאלימות כלפי נשים לצד החוויה הייחודית של כל אישה ואישה. עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נשים חסרות בית תבוא לידי ביטוי בניחות מצבן כמושפע מהפמיניזציה של העוני ומחוויות של התעללות (Johnson & Richards, 1995). עקרון עבודה ייחודי במסגרות עבודה עם נשים חסרות בית הוא שילובן של צרכניות שירות מן העבר בתפקידי נותנות שירות וחונכות בהווה, פעילות שדולה לשינוי מדיניות לגבי קצבאות, ורשת תמיכה לנשים חסרות בית (שם). לצד עקרונות אלה, בעשורים האחרונים כותבות עובדות סוציאליות פמיניסטיות בזכות פיתוח של עבודה סוציאלית פמיניסטית גם עם גברים (Cavanagh & Cree, 1996; Dominelli, 2002; Orme, 2009).

כפי שתואר עד כה, עבודה סוציאלית פמיניסטית מוגדרת בדרכים שונות, והיא מתבטאת בהתערבויות ובשיטות שונות. יתרה מכך, עבודה סוציאלית פמיניסטית הושפעה מגישות תיאורטיות פמיניסטיות רבות, וקצרה היריעה מלדון בהן במסגרת המאמר הנוכחי (להרחבה ראו: Mehorta, 1986; Collins, 1986; Cavanagh & Cree, 2002; Nes & Iadicola, 1989; Nes & Iadicola, 2010). עם זאת, אפשר לומר כי חוקרות ונשות מקצוע בשדה מסכימות על כמה מאפיינים משותפים: תפיסת המושג 'נשים' כמושג מגוון ורחב (Bricker-Jenkins, 1991; Dominelli, 2002; Hanmer & Statham, 1999; Orme, 2002; Van Den Bergh, 1995); ניתוח מצוקותיהן ובעיותיהן של נשים כתוצר של המבנה החברתי (Collins, 1986; Dominelli, 2002; Nes & Iadicola, 1989); התמקדות ביכולותיהן ובכוחותיהן של נשים ושימוש בשיטות התערבות מעצימות (Bricker-Jenkins, 1991; Dominelli, 2002; Hanmer & Statham, 1999; Lundy, 1993); התבוננות ביקורתית על יחסי הכוח ביחסים הטיפוליים (Bricker-Jenkins, 1991; Dominelli, 2002; Lundy, 1993); והתערבות מקצועית ברזמנית הן ברמה הפרטנית והן ברמת השינוי החברתי (Bricker-Jenkins, 1991; Dominelli, 2002).

הביקורת המופנית כלפי העבודה הסוציאלית הפמיניסטית דנה במיקוד ההומוגני שלה בסוגיות של מגדר ובהזנחה של סוגיות זהות אחרות וסוגי דיכוי אחרים (Gentlewarrior, Martin-Jearld, Skok, & Sweetser, 2008). עם זאת, קמפ וברנדווין (Kemp & Brandwein, 2010) טוענות כי השדה הגיב לביקורת זו על בסיס תיאוריית העמדה (standpoint theory) ותיאוריות פוסט-מודרניות אשר הובילו למודעות

למיקומים החברתיים השונים של אנשים בחברה ולמבני הכוח החברתיים המשפיעים עליהם (Kemp & Brandwein, 2010. pp. 356-357).

עבודה סוציאלית פמיניסטית בישראל

בשני העשורים האחרונים זכו טקסטים רבים של תיאוריה פמיניסטית לתרגום לעברית ולפרסום, והם יכולים לתת השראה גם לעובדות סוציאליות, אך הכתיבה על עבודה סוציאלית פמיניסטית בישראל היא מועטה. אפשר למצוא מספר קטן של עבודות תיזה לתואר שני העוסקות בעבודה עם נשים או נערות (סידי, 2009; שמעי, 2010), מאמרים ספורים המציגים תוכניות התערבות (גולן, קומם וקאי־צדוק, 2008; פלד וקרומר־נבו, 2013); וספרים מעטים העוסקים בקבוצות אוכלוסייה או בסוגיות ספציפיות (גור, 2008, 2015; לב־ויזל, צוויקל וברק, 2005; רבין, 1999). נוסף עליהם אפשר למצוא פרסומים מקומיים של ארגונים פמיניסטיים בעברית (כמו 'אשה לאשה' ותנועת 'אחותי') ובערבית (כמו 'כיאן ואסוואת').

המאמרים ועבודות המוסמך עוסקים בפרקטיקה פמיניסטית בעבודה סוציאלית תוך כדי הצגת העבודה עם נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון (גולן ועמיתים, 2008; סידי, 2009; קרומר־נבו וקומם, 2012), נשים נפגעות אלימות (פלד ופרל, 2006), נשים החיות בעוני (קרומר־נבו, 2006) ונשים המתמודדות עם מחלת נפש (שמעי, 2010). במאמרים ובחומרים הללו לא תמיד מוזכרת "עבודה סוציאלית פמיניסטית" במפורש כתחום מובחן או כפרקטיקה מקצועית ספציפית. במקום זה משתמשות הכותבות במושגים "הפרשנות הפמיניסטית", "הגישה הפמיניסטית", "פרספקטיבה פמיניסטית", ו"ערכים פמיניסטיים" כדי להסביר את העקרונות המנחים את הפרקטיקה שלהן. אפשר לזהות בעבודות אלו עיסוק בחמישה עקרונות מרכזיים:

- (1) פרשנות חברתית-ביקורתית על מצבי בעיה המתייחסת להקשר החברתי, במקום פרשנות פסיכולוגית אינדיווידואליסטית (גור, 2008; קרומר־נבו וקומם, 2012; שמעי, 2010);
- (2) התייחסות לנערות ונשים כאל בעלות ידע, וביסוס ההתערבות על דיאלוג איתן (סידי, 2009; שמעי, 2010) כאמצעי לשחרור ולהעצמה (קרומר־נבו וקומם, 2012);
- (3) הדגשת החשיבות של התערבות בסביבה של נשים בלבד (גור, 2008);
- (4) שילוב נערות ונשים שהיו בעבר צרכניות השירות בצוות המקצועי (גור, 2008; גולן ועמיתים, 2008);
- (5) מתן בחירה לנערות ונשים כחלק מרכזי מהתהליך הטיפולי (סידי, 2009).

על אף תרומתה של הספרות שנסקרה כאן לשיח אודות עבודה סוציאלית פמיניסטית בישראל – מגבלותיה ברורות, שכן היא מציגה רק דוגמאות אקראיות של עבודה סוציאלית פמיניסטית ולא תמונה רחבה של סוגי התערבות שונים ושל המוסדות והארגונים המגוונים שבהם מתקיימת עבודה סוציאלית פמיניסטית בישראל.

המחקר

גוף הידע על עבודה סוציאלית פמיניסטית בישראל הוא מצומצם ביותר ולא נמצא מחקר אשר בחן את עקרונותיה בקרב עובדות סוציאליות הפועלות במגוון ארגונים ולמען אוכלוסיות שונות. המאמר הנוכחי שואף להוסיף לגוף הידע החסר באמצעות תיעוד והמשגה של פרקטיקה פמיניסטית בעבודה סוציאלית על בסיס תיאורי הפרקטיקה של העוסקות בה. ואלה שאלות המחקר:

1. כיצד עובדות סוציאליות פמיניסטיות מגדירות וממשיגות פרקטיקה פמיניסטית?
2. כיצד עובדות סוציאליות פמיניסטיות מתארות את הפרקטיקה שהן עושות – מהם המיומנויות, העקרונות, התהליכים והידע שמיישמות עובדות סוציאליות פמיניסטיות בשדה?
3. מהן העמדות של עובדות סוציאליות פמיניסטיות לגבי הפרקטיקה הפמיניסטית שלהן?

שיטת המחקר

המחקר נערך בגישה איכותנית ומתוך פרספקטיבה פמיניסטית על בסיס ראיונות עם 12 עובדות סוציאליות המגדירות את עצמן פמיניסטיות ואת הפרקטיקה שלהן פמיניסטית. המחקר האיכותני מאפשר להבין את עולמן של העובדות הסוציאליות על פי המילים והסיפורים שהן בוחרות כדי לספר על פעולתן המקצועית ועל פי התפיסות והערכים שהן מבטאות, השפה שהן משתמשות בה, וההקשר החברתי-פוליטי שבו הן פועלות (Denzin & Lincoln, 1998). בנוסף, המחקר מאמץ פרספקטיבה פמיניסטית, שלפיה תיעוד וניתוח של הפרקטיקה המקצועית של עובדות סוציאליות פמיניסטיות תאפשר לזהות מצבים של דיכוי של נשים וקבוצות אחרות, וכן את הדרכים והאסטרטגיות שבאמצעותן גם העובדות הסוציאליות וגם הנערות והנשים שהן מלוות יכולות להתנגד לדיכוי. זאת ועוד, המחקר הופך את הפרקטיקה הפמיניסטית בישראל מסמויה לגלויה, ובכך מגדיל את נוכחותה ואת נראותה בשדה המקצועי, מציב אלטרנטיבות לשיח

המקצועי הקיים ויכול אף לגייס עובדות סוציאליות נוספות לאמץ פרקטיקות עבודה פמיניסטיות. בכך הופך המחקר לכלי של אקטיביזם פמיניסטי (קרומר-נבו, לביא-אג'אי והקר, 2014).

את המחקר ערכה המחברת הראשונה כחלק מעבודת התיזה לתואר שני באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המחברת השנייה, שהיא חוקרת בתחום העבודה הסוציאלית הביקורתית-הפמיניסטית, הנחתה את המחקר.

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 12 עובדות סוציאליות המגדירות את עצמן פמיניסטיות ואת הפרקטיקה שלהן פמיניסטית, 9 יהודיות ו-3 ערביות או בדואיות. הגיל הממוצע של המרואיינות הוא 37 (בין 29 ל-53). ממוצע שנות הוותק שלהן הוא 12 שנה (בין שנתיים ל-29 שנים). כל המרואיינות הן בעלות תואר שני לפחות. שלוש מהן דוקטורנטיות ושתיים החלו בלימודי פוסט-דוקטורט בתקופת המחקר.

המרואיינות עובדות במסגרות מגוונות: 5 במסגרות ציבוריות, 4 בשירותים לא-ממשלתיים (עמותות) ו-3 בתוכניות ייחודיות המופעלות בידי מוסדות אקדמיים. שש מגדירות את המסגרות שבהן הן מועסקות כמסגרות או כתוכניות פמיניסטיות, 3 מגדירות את עצמן כפועלות מתוך תפיסה "רגישת-מגדר" ו-3 לא התייחסו לנושא בהגדרתן. תחומי הפרקטיקה והאוכלוסיות שהמרואיינות עובדות עימם כוללים עבודה עם נערות וצעירות במצבי סיכון (7), העצמה כלכלית ותעסוקתית לנשים (2), סיוע לנשים במעגל הזנות ומזעור נזקי הזנות (2), עבודה עם נוער במצבי סיכון ללא הבדלי מגדר (1), עבודה עם נשים נפגעות אלימות (1), סיוע נפשי לנוער שנפגע מינית (1), עבודה עם אסירות משוחררות (1), פסיכותרפיה פמיניסטית (1) ופיתוח מנהיגות נשים בחברה הערבית (1). חלק מהמרואיינות נספרו פעמיים שכן הן עובדות בכמה מסגרות ב-זמנית ועם סוגי אוכלוסייה שונים.

איתור המרואיינות למחקר נעשה בשיטת 'כדור שלג' (Creswell, 2007). קול קורא בעברית ובערבית נשלח לרשימות תפוצה רלוונטיות, ובו בקשה מעובדות סוציאליות המגדירות את עצמן פמיניסטיות או את הפרקטיקה שלהן פמיניסטית לקחת חלק במחקר העוסק בתיעוד ובהמשגה של הפרקטיקה. כמו-כן נעשתה פנייה אישית לעובדות סוציאליות ולארגונים הנחשבים פמיניסטיים. שלוש נשים מאלה שהגיבו לקול הקורא לא רואיינו: אחת מהן, שעסקה רק בפרקטיקה פרטית, הסבירה בשיחת הטלפון המקדימה כי היא רואה את עצמה פמיניסטית משום שהיא מטפלת בנשים, והגדרה זו לא נראתה לנו מספקת; שתיים פעלו כמתנדבות, ואנו רצינו להתמקד רק בנשים העוסקות בעבודה סוציאלית פמיניסטית כעיסוק מקצועי עיקרי. במהלך חיפוש המשתתפות למחקר הוקדשה תשומת לב מיוחדת לניסיון להגיע אל עובדות סוציאליות

פמיניסטיות ערביות, שכן ההיכרות עם השדה העידה על קיומן, אך עבודתן לא זכתה עד כה לכל תיעוד (פלד וקרומר-נבו, 2013).

איסוף הנתונים

הנתונים נאספו באמצעות ראיון-עומק מובנה למחצה (Patton, 1990). הראיונות הוקלטו ותומללו בהסכמת המרואיינות. הראיון כלל שאלת פתיחה רחבה ופתוחה ובה התבקשו המרואיינות לתאר את סיפור חייהן המקצועי. כמו-כן נשאלו שאלות הבהרה והרחבה על בסיס הדברים שנאמרו בתשובה לשאלה הראשונה, וכן שאלות עקרוניות וממוקדות שנגזרו מתוך שאלות המחקר (איילון וצבר-בן-יהושע, 2010). הראיון נע בין שני צירים:

- (1) המסלול המקצועי של כל אחת מהמשתתפות, באמצעות שאלה כמו "תוכלי לספר לי על החיים המקצועיים שלך כעובדת סוציאלית?";
- (2) החיבור שבין העיסוק בעבודה סוציאלית באופן כללי לבין תפיסה פמיניסטית ופרקטיקה פמיניסטית בעבודה סוציאלית. נשאלו שאלות כמו "תארי איך התפיסה הפמיניסטית שלך באה לידי ביטוי בפרקטיקה שלך בעבודה סוציאלית", "תוכלי לתת דוגמאות של עבודה סוציאלית פמיניסטית?", "במה שונה עבודה סוציאלית פמיניסטית מעבודה סוציאלית מסורתית?".

הראיונות התקיימו במקומות שבחרו המרואיינות, לרוב במקומות העבודה שלהן. כל המרואיינות חתמו על הסכמה להשתתף במחקר.

ניתוח הנתונים

הנתונים נותחו בד בבד עם ביצוע הראיונות (Strauss & Corbin, 1998) ובארכיב שלבים:

- (1) כחלק משיטת ניתוח תוכן קטגוריאלית נקראו הראיונות באופן חופשי ופתוח. קטעים בטקסט אשר נמצאו מעניינים ומשמעותיים לנושא המחקר סומנו ונרשמו (ליבליך, תובל-משיח וזילבר, 2010);
- (2) החלקים שסומנו וחזרו על עצמם בכמה ראיונות התגבשו לרשימת נושאים שכללה כותרות כמו: 'מה זה פמיניזם?', 'התפתחות תפיסה פמיניסטית', 'מקום העבודה', 'אוכלוסיות יעד' וכדומה. הכותרות הללו היוו שם כללי לתכנים יותר ספציפיים שעלו בראיונות. כך למשל תחת הכותרת 'מקום העבודה' סומנו תכנים הנוגעים בסוג הסיוע הניתן במסגרת, תפקיד העובדת הסוציאלית, האם מקום העבודה מוגדר פמיניסטי, סוג הקשר עם הפונות, דרכי הניהול, קשר עם הצוות ועוד;
- (3) החלקים שסומנו בשלב הקודם פורקו שוב וחוברו מחדש על פי תימות

המתארות עבודה סוציאלית פמיניסטית. בתהליך זה גובשה רשימה של תימות שניסחו החוקרות כעקרונות של פרקטיקה פמיניסטית בעבודה סוציאלית. רשימה זו כללה עקרונות אנליטיים ועקרונות פעולה גם יחד, לדוגמה: ניתוח מגדרי-חברתי, יציאה החוצה (טיפול מחוץ לגבולות הזמן והמקום של הארגון), מודעות ליחסי כוחות ושאיפה לשוויון, פרקטיקה של הורדת מחסומים; (4) נערכה הבחנה בין עקרונות אנליטיים לבין עקרונות פעולה, והוגדרו ארבעה עקרונות אנליטיים ועשרה עקרונות פעולה.

לאורך כל המחקר ובמיוחד בשלבי ניתוח הנתונים והכתיבה נשמרו אמות המידה המקובלות במחקר איכותני. אמינות המחקר נשמרה באמצעות רישום יומן חוקרת (Rudestam & Newton, 2001) ואסטרטגיית שיתוף עמיתים (Padgett, 1998). בנוסף, ממצאי המחקר נשלחו למרואיינות (member checking) ותגובותיהן סייעו בחידוד הצגת הממצאים (Padgett, 1998).

סוגיות אתיות

שדה העבודה הסוציאלית הפמיניסטית הוא קטן, ולכן סוגיית השמירה על סודיותן ופרטיותן של המרואיינות עלתה במחקר כאתגר מרכזי. מסיבה זו הודגשה ההסכמה להשתתף במחקר. כלומר, לפני תחילת הריאיון הוסבר למרואיינות כי הן רשאיות לעצרו בכל שלב וכי לא יצוינו פרטים מזהים אודותיהן אלא אם כן תיבחרנה להיחשף. כמו כן, כבר בשלב תמלול הריאיון הוחלפו שמותיהן של כל המרואיינות בשמות בדויים. בנוסף, שמות הארגונים קיבלו שם קוד, ומקרא של שמות הקוד הללו נמצא בידי החוקרת בלבד. יתרה מזו, הקשר בין מרואיינת לבין הארגון שבו היא עובדת טושטש באמצעות שימוש בתיאורים כלליים או הצגה של פרטים חלקיים בלבד של הארגון. כן שונו שמות של יישובים גיאוגרפיים ספציפיים. המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה של המחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ממצאים

לאורך כל הראיונות בלט כי כדי לתאר את עבודתן השתמשו המרואיינות באמצעים שונים של הנגדה, ותיארו את הפרקטיקה שהן נוקטות בה כשונה באופן מהותי מהפרקטיקה המקובלת בשירותים אחרים. הצגת עקרונות שמנחים את עבודתן או דוגמאות ספציפיות לוו בהסבר על ייחודיות הפרקטיקה שלהן, והתייחסות למה שאינן עושות, ואשר נקוט בשירותים אחרים. כך עיצבו המרואיינות את יחסיהן עם

הפרקטיקה המקובלת כיחסים דיאלקטיים, המבוססים על הכרות מעמיקה עם הפרקטיקה המסורתית, כגון בהיבטים של קבלה לטיפול, הסטינג (setting) הטיפולי והכינוי של משתמשות השירותים, ושיש בהם משום הצבת אלטרנטיבה לפרקטיקה זו.

מגיעה לפה אישה בשתיים בבוקר, אני לא אשאל אותה, "את חולת נפש? כמה ילדים יש לך? זה פעם ראשונה? יש לך בעיות התנהגות? יש לך תיקים פלייליים? את לוקחת סמים?" אני קודם כול אתן לה לישון. (מרתה)

כאילו עכשיו הנערה לא צריכה בסטינג הקבוע ביום שני בעשר בבוקר, היא צריכה עכשיו משהו שישב איתה במטרה כי היא מגישה עכשיו תלונה על אבא שלה. (מאיה)

פעם בשנה ללכת ביחד לעצרת ב-25 בנובמבר, שזה יום האלימות כלפי נשים, לצעוד ביחד ולצעוק ביחד. ביחד כקהילה. מטפלות, מתנדבות ומטופלות, שאנחנו לא קוראות להם מטופלות, אנחנו קוראות להם צעירות. (אלונה)

תיאורי הפרקטיקה חושפים ארבעה עקרונות אנליטיים שהם תשובה לשאלה "למה עשיתי את מה שעשיתי?", ועשרה עקרונות של פעולה, שהם תשובה לשאלה "מה עשיתי בפרקטיקה?". העיקרון האנליטי הראשון – ניתוח מגדרי-חברתי – מקושר לשני עקרונות פעולה: הגברת התודעה הפמיניסטית ככלי טפולי, ופרואקטיביות בזיהוי צרכים ופיתוח שירותים. העיקרון האנליטי השני – מודעות ליחסי כוח – מקושר לשלושה עקרונות פעולה: הגדלת האוטונומיה של משתמשות השירותים, חשיפה עצמית של רגשות וניהול קולגיאלי (ערעור על יחסי הכוח בתוך הצוות המקצועי). העיקרון האנליטי השלישי הוא ניתוח שירותי הרווחה כמבנים של דיכוי, והוא מקושר לשלושה עקרונות פעולה: הורדת החסמים הקשורים לקבלת השירות, הקטנת חסמים בירוקרטיים בקשר הבין-אישי ויציאה החוצה. העיקרון האנליטי הרביעי והאחרון – שימוש בשפה פמיניסטית – מקושר לשני עקרונות פעולה: תיווך ותרגום, ועבודה מתחת לרדאר.

1. ניתוח מגדרי-חברתי

ניתוח מגדרי-חברתי מוזכר בספרות כעיקרון מרכזי בחשיבה פמיניסטית (Collins, 1986; Dominelli, 2002; Nes & Iadicola, 1989). הכוונה היא שעובדות סוציאליות פמיניסטיות מנתחות את סביבתן ואת מציאות החיים של משתמשות השירותים באמצעות הצבתן בתוך הקשר מגדרי-חברתי. זהו ממד אונטולוגי של פרקטיקה פמיניסטית, כלומר, עיקרון של הבנה וניתוח, אשר יכול להיות לפני פעולה או להתחדד ולהתחזק תוך כדי הפעולה או בעקבותיה. רות, לדוגמה, מדברת על עבודתה עם נשים עוברות חוק:

עבודה סוציאלית פמיניסטית: פרקטיקה ותיאוריה של פרקטיקה

הנשים התדרדרו למקומות האלה, לא כי הן נולדו עם גנטיקה מסוימת, אלא כי התייחסו אליהן כאל אזרחיות סוג זין והן סובלות מטראומות מאוד-מאוד קשות שאופייניות בדרך-כלל לנשים [...] אז ההתבוננות היא מאוד על מצבן של נשים בחברה בכלל. (רות)

בנקודה זו ניכר הבדל בין העובדות היהודיות והערביות. המרואיינות היהודיות התמקדו בהבנה מערכתית של מה שנחשב בפרספקטיבה מקצועית מסורתית לפתולוגיה אישית, ואילו המרואיינות הערביות התמקדו בהערכת הסיכונים והסכנות שהתערבותן עלולה לגרום לנשים. הסיכונים שהן מתארות עומדים על רצף מניכור או מתחים בתוך התא המשפחתי ועד רצח. החשש מפני גרימת נזק לנשים שהן מבקשות לקדם גרם להן להתייחסות מורכבת לסוגיית ההעצמה הנשית. ההבנה המגדרית-חברתית יכולה אומנם לשחרר מהאשמת המטופלות, אך היא יכולה גם להזיק להן, ולכן נדרש להשתמש בה באופן זהיר ומושכל.

אז זה לפתוח את כל האופציות ולשאול את כל השאלות שלפעמים לא שואלים אותן, שיכולות באמת להאיר משהו ולתת קצת מרווח לחשיבה, ולדעת אם אני כן רוצה או לא רוצה, מה המחיר שאני משלמת. תמיד תמורה מול מחיר שאני יכולה לשלם בכל התנהגות שאני הולכת לעשות. זה לא להעצים בלי ל... להסתכל על המחירים... אם אנחנו נבוא ונגיד לה: את מועצמת, את יכולה להגיד מה שבא לך, את יכולה לעשות מה שבא לך, היא [מצחקקת] תירצח אולי כמה ימים אחרי או לפחות ינדו אותה או תקבל איזשהו עונש מאוד חמור. (מנאר)

העיקרון האנליטי מאפשר לעובדות הסוציאליות להבין את ההקשר המגדרית-חברתי שבו התנהגות מסוימת מתקיימת, כולל התנהגויות שנחשבות ל"התנהגויות בעייתיות" (כמו עבירה על החוק), לא כביטוי של פתולוגיות אישיות אלא כביטוי של מציאות, המעוצבת בידי נחיתות נשית ודיכוי נשים. הבנת הבעיות ה"פרטיות" במונחים מגדריים-חברתיים פותחת אפשרות לפעולות מקצועיות מגוונות. בראינות אפשר היה לזהות באופן ישיר את ביטוי של העיקרון האנליטי בשני עקרונות פעולה: הגברת התודעה הפמיניסטית ככלי טיפולי, ופרו-אקטיביות בזיהוי צרכים ופיתוח שירותים.

הגברת התודעה הפמיניסטית ככלי טיפולי

בעבודה טיפולית ישירה משמש ניתוח ההקשר המגדרית-חברתי בסיס לדה-פתולוגיזציה של משתמשות השירותים והוא כלי טיפולי, שהעובדות הסוציאליות משתמשות בו כדי להגביר את מודעותן של משתמשות השירותים למיקומן החברתי, ובכך מביאות להקלה בתחושת האשמה עצמית. עיקרון זה מבוסס על הניסיון רב-השנים של התנועה הפמיניסטית ב"קבוצות להעלאת מודעות", שמטרתן הגברת הסולידריות בין נשים באמצעות זיהוי מצבי הדיכוי שאליהם חשופות נשים ויצירת מודעות לכך שהגורמים

לבעיותיהן של נשים הם חברתיים-מבניים ולא רק אישיים (Brodsky, 1973). מאיה, לדוגמה, שעובדת עם נערות המתמודדות עם מצבי סיכון ומצוקה, סיפרה כיצד היא משתמשת בהעלאת התודעה הפמיניסטית בעבודה קבוצתית עם נערות, וכיצד ההבנה כי פגיעה מינית איננה קשורה להתנהגויות אישיות או לצורת לבוש, אלא למיקומן הנחות של נשים בחברה, משחררת את הנערות מתחושות אשמה ובושה:

הן מגיעות ורואות, זאת עברה פגיעה מינית וזאת עברה פגיעה מינית, אז כאילו "רגע, אבל לי תמיד אמרו שזה בגלל שהלכתי עם חצאיות קצרות, זו בכלל לא הולכת עם חצאיות קצרות, זאת בכלל דתייה, הולכת עם חצאיות עד הרצפה. ואמרו לי שאני יותר מדי פלרטטנית ולכן זה קרה לי. וזאת בכלל מופנמת, ואללה, לא מדברת עם אף אחד, וזה קרה לה". פתאום הם מבינות שזה לא פתולוגיה אישית, יש פה פתולוגיות חברתיות. ואז יש הקלה נורא גדולה בכל הבושה ובאשמה ובשאלות של ה"למה זה קרה לי". וזה עושה משהו נורא חזק. בנות פתאום מתחילות לספר על דברים שהן עברו ממקום של יותר השלמה, והרבה פחות האשמה עצמית. (מאיה)

פרו-אקטיביות בזיהוי צרכים ופיתוח שירותים ניתוח מגדרי-חברתי מאפשר לעובדות הסוציאליות הפמיניסטיות להבחין בצרכים ובמאפיינים הייחודיים של משתמשות השירות, גם כאשר אלו סמויים מן העין, ולזהות נקודות עיוורון בפעולתם של השירותים הקיימים. מעין, שעובדת עם חסרי בית, הופתעה לשמוע שיש ביניהם שיעור קטן מאוד של נשים.

ומיד באתי ושאלתי: "רגע, כמה בנות יש פה?" אמרו לי "אולי 5 או 10 אחוז". אמרתי: "איך יכול להיות? מה, רק 5, 10 אחוז בנות מבין 51 אחוז באוכלוסייה נהיות חסרות בית? איזה מגניבות אנחנו, כל הכבוד לנו!" אבל אז הלכתי לבדוק קצת בספרות המקצועית מה קורה בעולם, וראיתי שבפרויקטים דומים בעולם מגיעים 30 עד 35 אחוז של נשים. אז אמרתי: "טוב, יש לנו יעד, לעלות ל-30 אחוז". (מעין)

מעין הסתמכה על הידע הגורס כי נשים חסרות דיור אינן נראות במרחב הציבורי, כי שלא כמו גברים במצבים דומים, שעוברים "להתגורר" ברחוב, נשים נוטות למצוא פתרונות עצמאיים של מגורים כמו מגורים אצל בני משפחה, מעברי דירות תכופים או פלישה למבנים ריקים (בנימין, 2013) ולעיתים אף אצל גבר ש"מארח" אותן תוך כדי שהן חשופות לדיכוי ולניצול (קצב, 2009). למעשה, הן הופכות ל"חסרות בית סמויות" (בנימין, 2013).

אז ראיתי שיש צורך בקבוצת אימהות. גם יש הרבה אימהות שעברו בעצמן פגיעה מינית, שזה תופעה מוכרת, וגם הרגשתי שיכול מאוד לעזור לאימהות לראות שהן לא לבד בהתמודדות הזאת ויש עוד כמוהן. (אלונה)

בשני המקרים הוביל הניתוח המגדרי-חברתי לפיתוח התערבות טיפולית ייחודית או לשינוי ארגוני. המרואיינות נעזרו בידע שנשען על תפיסות פמיניסטיות כדי לזהות צרכים של נשים שלא בוטאו ישירות. מהלך זה משליך לא רק על העבודה הישירה, אלא גם על תפיסת התפקיד של המרואיינות – שכן תוך כדי הניתוח המגדרי-חברתי הן הפכו מעובדות סוציאליות שעוסקות בעבודה טיפולית ישירה לעובדות סוציאליות שעוסקות בפיתוח שירותים ובפרקטיקה מדיניות. מהלך זה של ערעור על הגבולות המתודולוגיים המבחינים בין פרקטיקה פרטנית וקבוצתית ובין פרקטיקה ישירה לאקטיביזם חברתי ופרקטיקה מדיניות, הוא גם מאפיין של פרקטיקה פמיניסטית (Bricker-Jenkins, 1991; Dominelli, 2002).

2. מודעות ליחסי כוח

ניתוח יחסי הכוחות בחברה וביטויים במערכות יחסים עומד בבסיס החשיבה הפמיניסטית (Mahalik, Van Orme & Simi, 2000) ומהווה מרכיב משמעותי בעבודתן של עובדות סוציאליות פמיניסטיות. ניתוח זה עוסק גם בתפיסתן את משתמשות השירותים וגם בתפיסתן את עצמן ואת מיקומן העצמי ביחסי העזרה. הבדלים אתניים ופערים חברתיים-כלכליים, פערי השכלה ומעמד פורמלי בסיטואציה הנתונה, מציבים את משתמשות השירותים במצב של נחיתות, ואת העובדות הסוציאליות במעמד פריויליגי.

ברור לי שיש היררכיה בינינו וההיררכיה מדוברת, וברור לי שכשאני מציעה משהו הרבה יותר קשה לה לסרב להצעה שלי, מתוך העמדה הנחותה שהיא נמצאת בה מולי כמטופלת. (אלונה)

העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות מזהות את יחסי הכוח האלו, רגישות לאופן שבו כוח מעצב את האינטראקציות הפשוטות ביותר המרכיבות את היחסים הטיפוליים, ומבקשות לערער על יחסי הכוח הללו בשלוש דרכים: הגדלת האוטונומיה של משתמשות השירותים, חשיפה עצמית של רגשות וניהול קולגיאלי. שתי הדרכים הראשונות עוסקות ביחסי הכוח בין העובדות הסוציאליות למשתמשות השירותים, ואילו השלישית עוסקת בערעור יחסי הכוח בתוך הצוות המקצועי.

הגדלת האוטונומיה של משתמשות השירותים פרקטיות מסורתיות של טיפול מתבססות על העיקרון כי אשת המקצוע היא האחראית על הובלת התהליך הטיפולי, גם מבחינת קביעת המיקום ובגבולות של הסטינג (setting) וגם מבחינת קביעת התכנים שעולים ונדונים בטיפול. בעבודה סוציאלית פמיניסטית נוטות העובדות הסוציאליות לאמץ גישה שנותנת למקבלות העזרה מקום נרחב לבחירה ולקבלת החלטות בעצמן – לגבי עצם הבחירה אם להיות בטיפול, לגבי הבחירה במטפלת ולגבי בחירת אופי הטיפול ואופי הקשר.

רוני איל-לובלינג ומיכל קרומר-נבו

אנחנו לא מכתיבים להן, אנחנו מנסות לתת להן שליטה, חוויה של שליטה על מה שקורה, הן בוחרות את התוכן, את הסדנאות. מקשיבים להן. אנחנו לא מביאים סדנה ואומרים "טוב, הן מתגדות". (מנאר)

ליצירת הזדמנויות לאוטונומיה אישית והגדרה עצמית יש חשיבות טיפולית ייחודית כאשר מדובר בעבודה עם נשים ונערות שהיו בזנות:

אני מאמינה שיש לה את היכולת ואת הסמכות ואת הזכות להגדיר את מצבה כמו שהיא רוצה ולא כמו שאני רוצה, כעובדת סוציאלית, אישה מבוגרת, אשת מקצוע וכולי. היא יכולה להגדיר את זה. וההמשך של זה שהיא תבחר אם להיות איתי בקשר או להיות עם מישהו אחר בפרויקט בקשר, והיא תבחר ותגדיר מה התהליך שהיא רוצה לעשות. כשהרציונל זה גם איזה תפיסה ערכית וגם כי אנחנו יודעים שהאישו (issue) המרכזי בזנות זה עניין של בחירה ושליטה. ואני רוצה לאפשר לה אותו דווקא בתוך מציאות חיים נורמטיביים ולא בתוך הזנות. (מעין)

חשיפה עצמית של רגשות

התפיסה המסורתית של טיפול מחייבת את המטפלת לנקוט ריחוק ועמימות ביחסיה עם משתמשות השירותים (אבישר, 2013, גור, 2008; פרנק, 1983). חשיפה עצמית (self-disclosure) מתוארת בהקשר זה כשיתוף מילולי מכוון של המטפלת בהיבטים אישיים בחייה שבדרך כלל נחשבים פרטיים, ומטרתו היא קידום התהליך הטיפולי (Simon, 1990). תוכן החשיפה העצמית כולל לרוב מידע על ניסיון החיים של אשת המקצוע, הרקע הכלכלי-חברתי שלה, ערכים אישיים, ובמידה פחותה אף דעות פוליטיות. ברציונות תוארו דוגמאות לחשיפה עצמית שאינה מתמקדת בחשיפת מידע, אלא בחשיפת רגשות.

והייתה נערה אחת שמאוד הייתה קרובה אלי לי וישבתי איתה בחוץ ויצא לי שהתחלתי לבכות כי הייתי כל-כך מתוסכלת מזה שאת עושה את כל המאמצים וכאלו לא הולך. והיא כאילו ניחמה אותי ואמרת לי 'תדעי לך שעבור מי שכן בחרה להישאר זה היה משמעותי'. זה היה הזוי. אני יושבת על הדשא בוכה, והיא, בת שש-עשרה, מנחמת אותי. זה היה כאילו דוגמה קיצונית. אבל לא הרגשתי באותו רגע כאילו איזה פדיחה אני בוכה לידה. יש איזה מסר, המסר המאוד חזק אליה הוא: פעם אני למטה, פעם את למטה. (מאיה)

מאיה מתארת מצב של תסכול שגרם לה לפרוץ בככי בנוכחות נערה צעירה. אומנם היא לא תכננה את הבכי, אולם לא רק שהיא הרשתה לעצמה לבכות, אלא ראתה בכך חשיבות טיפולית. חשיפת רגשות כמו כאב, עצב או חולשה מצד העובדות הסוציאליות עלתה ברציונות רבים, והמרווינות ביטאו בכך את תפיסתן את הסיטואציה הטיפולית כמפגש בין שני סובייקטים. תפיסה זו מציבה את העובדות הסוציאליות ואת משתמשות

השירות כשוות ודומות באנושיותן ובפגיעותן, גם אם מצבי החיים שלהן שונים זה מזה. יתרה מזו, עמדה זו מדגישה את הכוחות ואת העוצמות של מקבלות הסיוע ולא רק את חולשותיהן, ומנכיחה את יכולתן להיות גורם תומך ולא רק נתמך. כך היא מאפשרת חוויה אותנטית של יחסים בין-אישיים, שבה שני הצדדים הם גם חזקים וגם חלשים.

ניהול קולגיאלי – ערעור על יחסי הכוח בתוך הצוות המקצועי
השאיפה ליחסים שוויוניים עלתה בראיונות לא רק בהקשר של היחסים עם משתמשות השירות אלא גם כעיקרון המעצב את היחסים בתוך הצוות המקצועי ואת פרקטיקות הניהול.

יעל וגם קרן, שהייתה מנהלת שלי במקום העבודה הקודם, הדגימו לי הלכה למעשה מה זה ניהול פמיניסטי. מאוד לא היררכי, מאוד משתף. [אני צריכה] שיראו בי פרטנרית לעבודה המשותפת, שיקבלו גם את הביקורת שלי ולא ייבהלו ממנה, שיעודדו אותי לתת ביקורת. ומצד שני, שגם ילמדו אותי, אבל למידה הדדית כזאת. יעל – יש בה משהו מאוד פתוח ומקבל. היא נורא מאמינה בנו כצוות, נורא נותנת לנו חופש, נורא רוצה שנגדל, וזה מדהים לראות את זה. היא מאוד קשובה, רואה אותנו כקולגות, כקולגות צעירות שצריכות עזרה לגדול. והיא עושה את זה בצורה מאד שוויונית, מאוד כיפית, זורמת. (אלונה)

ניהול משתף, לא היררכי, פתוח ומעצים; ניהול שמזדהה את הטוב בעובדת; וניהול שמאפשר ביקורת ולמידה הדדית – אלו מאפייני הניהול הפמיניסטי בעיני אלונה. סלמא מתארת היבטים דומים של קבלת החלטות משותפת, מנקודת המבט שלה כמנהלת:

אז עם הצוות שם התנהלתי בצורה הכי פמיניסטית כי פרסתי בפניהם את האופציות, מה אפשר ומה אי אפשר, והם יכלו להחליט. יכלו לדבר איתי על כל דבר, התייעצו איתי על כל דבר. בנינו ביחד תוכניות עבודה. זה היה מאוד שיתופי ומאוד ביחד, ומאוד לא היררכי, ומאוד לא [חיקוי של לגלוג] אני המנהלת ואני אחליט'. (סלמא)

3. ניתוח שירותי הרווחה כמבנים של דיכוי

ניתוח פמיניסטי המושתת על חשיבה ביקורתית מתייחס לשירותים ממסדיים, ובתוכם שירותי הרווחה, כאל מבנים ומנגנונים של דיכוי (Cloward & Piven, 1975; Leonard, 1975). בירוקרטיה, תהליכי קבלה ומיון ארוכים ובלתי יעילים הם ביטויים יום-יומיים של דיכוי זה (Fook, 1993). לכן, יש הטוענות כי אופייה החתרני של עבודה סוציאלית פמיניסטית לא יאפשר את קיומה במסגרות ממסדיות (White, 2006; Wise, 1995) אלא בעיקר בארגוני חברה אזרחית ובמסגרת התארגנויות מקומיות-קהילתיות (Bricker- (Jenkins, 1991; Weeks, 2003). הקושי לקיים פרקטיקה פמיניסטית בשירותים ממסדיים

מתעצם עוד על רקע תהליכים של ניאורליברליזציה, המאלצים עובדים סוציאליים לאמץ "מודל עסקי" המתייחס לבעיותיהם של לקוחות שירותי הרווחה כאל בעיות אישיות ודורש מהם לפתור אותן בדרכים יעילות מבחינה כלכלית (cost-efficient), כלומר תוך שימוש מועט במשאבי המדינה (Shram & Silverman, 2012). התפיסה כי הארגונים עצמם הם חלק ממבנה הכוח שיוצר את נחיתותן של משתמשות השירותים מחייב את העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות לפעול לשינוי הארגון או התהליך הביורוקרטי כדי לאפשר הענקת טיפול יעיל ומיטיב. פעולות אלה כללו הורדת מחסומים הקשורים לקבלת השירות, הורדת חסמים ביורוקרטיים בקשר הבין-אישי ויציאה החוצה.

הורדת מחסומים הקשורים לקבלת השירות רבים משירותי הרווחה המעניקים סיוע, הן במסגרת ארגונים ממסדיים והן במסגרת ארגונים חוץ-ממסדיים, מבוססים על קריטריונים ותנאי קבלה התנהגותיים מחייבים, שעל משתמשות השירותים לעמוד בהם. קריטריונים כאלה יכולים להיות קשורים לגיל, להעדר אבחנה פסיכיאטרית או לאי-שימוש בסמים. בניגוד לכך העלה המחקר הנוכחי כי ארגונים ותוכניות המושגות על תפיסה פמיניסטית פועלים באופן שונה ומציעים את שירותיהם ללא צורך בתהליך קבלה.

בעצם כולן מתקבלות לפה בלי תנאים, כולן מתקבלות, אין תהליך מיון, אין ראיונות, אין שום דבר, כל אחת מתקבלת. (מאיה)

גם כאשר יש תנאים או חוקים, השימוש שנעשה בהם בפועל הוא גמיש, ומותאם להקשר הרחב של חיי משתמשות השירותים:

נגיד יש כלל ברזל שלא משתמשים פה בסמים. אז אלף, אנחנו היום הרבה יותר מבינות והרבה יותר סלחניות לשימוש עצמו, [כי] אפשר לגמרי להבין שזה self medication, לפעמים היא לא יכולה בלי זה. ואז אנחנו הרבה פחות שופטות אותה ממה שנגיד היינו בעבר. בעבר זה פשוט היה 'לא בבית ספרנו', והיום אישה שתשתמש בסמים אז הדבר הכי חמור שאנחנו נעשה איתה, אז נשלח אותה באופן סמלי לאיזשהו מרכז ליומיים ואז היא תוכל לחזור, שגם זה צעד מאוד מאוד קשה. (רות)

פעולה נוספת של הורדת חסמים בדרך לקבלת עזרה קשורה להורדת חסמים טכניים או פרוצדורליים. העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות סיפרו על צעדים שהן עושות כדי להקל את החסמים הטכניים הללו:

תמיד כשבנות מתקשרות ואומרות "אני רוצה להירשם לתוכנית", אני שואלת אותן: "יש לך איך לשלוח מייל? לשלוח פקס?" טוב, אין לה מייל, אין לה פקס, אין לה עובדת נערה, אז אני ארשום, אז היא תכתוב לי בטלפון. כאילו, הכול,

עבודה סוציאלית פמיניסטית: פרקטיקה ותיאוריה של פרקטיקה

בואי אני אתקרב אליך, אני אעשה את המאמץ, לא את תעשי את המאמץ. [כש]נשות מקצוע משאירות לי הודעה אני חוזרת אליהן אחרי שעה, אומרות לי [בנימת חיקוי] 'תודה רבה שאת חוזרת'. כאילו מופתעות שאני חוזרת. כי בשירותים יש תפיסה כזאת והתנהלות של 'אתה תחפש אותנו, אתה תרוץ אחרינו'. בשביל אוכלוסיות כאלה זה להציב חסמים שבלתי אפשרי לעבור אותם. זה בעיני עבודה סוציאלית פמיניסטית, כמה שיותר להוריד את החסומים. (מאיה)

השאלות שמאיה שואלת את הנערה בתהליך הקליטה לתוכנית מעידים על היכרותה עם החסמים הניצבים בפני נערות במצבי סיכון ועל תפיסתה כי עליה לסייע לנערות להתגבר על החסמים הללו. העמדה הטיפולית שמנחה את הפעולה המקצועית מתחילה למעשה עוד לפני שהנערה התקבלה באופן רשמי לשירות. בניגוד לתפיסה הרווחת שמשתמשי השירותים צריכים להוכיח את המוטיבציה שלהם ואת נכונותם לשינוי כדי להתחיל תהליכים טיפוליים, מאיה מבקשת להוכיח לנערה את המוטיבציה שלה עצמה, היא מבקשת להוכיח לה כי היא בעלת רצון, כי היא רוצה לטפל בה, כי היא רצויה בתוכנית, כי מציאות החיים שלה מוכרת לשירות וכי ייעשו מאמצים כדי להתגבר על חסמים אלו. גם מרתה מתקוממת על חסמים שמעמידים ארגונים אחרים בפני נשים הזקוקות לעזרה. בעיקר היא מצביעה על החסמים הכרוכים במחסור במשאבים ואינה מוכנה לראות בהם סיבה לתשובה שלילית נחרצת:

לי מאוד קשה... כשאומרים שאין מקום. אני מתאבדת. מה זה אין מקום? אין פרודור? אין מקום למזרון? תעשי מקום. כאילו, תגידי לאישה "אין לי חדר פנוי אבל אני לא אשאיר אותך ברחוב". תאמיני לי שהמילים האלה שוות יותר. (מרתה)

למעשה מרתה מצביעה על שני סוגים של פתרונות. הראשון הוא פתרון קונקרטי – היא לא מוכנה לקבל ש"אין מקום", ורואה את עצמה ואת העובדות הסוציאליות האחרות כמי שמסוגלות "לעשות מקום", כלומר, לפעול פעולה מקצועית לפי עיקרון של צורך ולא לפי עיקרון של נגישות למשאבים קיימים. הפתרון השני הוא פתרון סימבולי, רגשי – היא מבקשת שהעובדת הסוציאלית תגיד למשתמשת השירות במילים ובמעשים, כי למרות המחסור במשאבים, היא אינה אדישה למצוקתה והיא נחלצת לעזור לה בכל דרך שהיא. עצם האמירה הזו, לדברי מרתה, היא בעלת חשיבות מכרעת.

הורדת מחסומים ביוורקטיים בקשר הבין-אישי התקשורתית המקובלת בין מטופלים ועובדות סוציאליות בשירותים הציבוריים מתרחשת לרוב בדרך פורמלית, במפגש שנקבע מראש. בדרך כלל, כאשר משתמשי השירותים מרגישים צורך לדבר עם העובדת הסוציאלית שלהם בדחיפות, הם יכולים ליצור איתה

רוני איל-לובלינג ומיכל קרומר-נבו

קשר בטלפון שלה בשירות. עובדות סוציאליות פמיניסטיות מסתייגות מדרך עבודה זו ומדגישות את היותן נגישות וזמינות למשתמשות השירותים כעיקרון טיפולי – פנים-אל-פנים במשרד וגם בטלפון הנייד האישי שלהן. המרואיינות דיברו על חשיבותה של תקשורת ישירה בינן לבין הפונות.

אם נערה תבוא, תדפוק על הדלת של רבקה, מנהלת התוכנית, תגיד לה "אני רוצה שנייה לדבר איתך", היא תגיד לה "בואי". היא לא תגיד לה "עברת קודם דרך מאיה?", מה שבמקומות אחרים אתה עובר דרך היררכיה. (מאיה)

המרואיינות שעובדות עם נערות במצבי סיכון המוגדרים "קצה הרצף", סיפרו כי הן נותנות את מספר הטלפון הנייד שלהן לנערות וכי על אף מצבי החיים המורכבים שהנערות מתמודדות עמם, אף אחת לא "מנצלת את זה לרעה":

יש לי היום בתוכנית 78 נערות, לכולן יש את הנייד שלי... ואנשי מקצוע בהלם, מה זה הנייד האישי שלך וזה? וואללה, כאילו, אף אחת לא מנצלת את זה לרעה. (מאיה)

אז אני בכל העבודות שעבדתי בהם תמיד לנערות היה את הטלפון שלי, מעט מאוד היו הפעמים שעשו בו שימוש לא תואם. (אלונה)

אלונה מדגישה עד כמה מנוגדת פרקטיקה זו לפרקטיקה המקובלת בשירותים אחרים, ומתארת מצב כמעט פרדוקסלי, שבו עובדות סוציאליות נמנעות מלתת את מספר הטלפון האישי שלהן גם לעובדות סוציאליות אחרות:

מצד שני, יש עובדות סוציאליות שלי אין את הטלפון שלהן. זאת אומרת, בשביל להשיג עובדות סוציאליות לפעמים אני צריכה להתקשר לרווחה ולקבל [מצחקקת] מענה קולי עם שעות קבלה טלפונית. וזה נורא שם אותי במקום הזה של הנערות שלא תמיד יש פניות אליהן. (אלונה)

יציאה החוצה

העיקרון שאנו מכנות "יציאה החוצה" הוא אופן הענקת הטיפול מחוץ לגבולות הפיזיים המקובלים. אומנם עקרון היישוג מוכר ומקובל בעבודה סוציאלית, אך המרואיינות תיארו פרקטיקה שחורגת מעיקרון זה ומציגה את הצורך לפעול לאורך זמן בהקשר החיים הטבעי של משתמשות השירותים ובמרחבים השונים שבהם הן נמצאות. סער-הימן (2015) משתמש במושג "הקשר החיים הממשי" כדי לתאר התערבות מקצועית המתקיימת בזירות שונות של חיי היום-יום שהוא מכנה "בין הבית לסידור", ואיננה בלעדית למרחב אחד.

כמובן שהולכים איפה שנוח לאישה, אם זה נגיד היא רוצה בבית שלה שנגיע, אנחנו הולכים. אבל אם היא לא רוצה שהשכנים יראו אותנו ויזהו, אז אנחנו

עבודה סוציאלית פמיניסטית: פרקטיקה ותיאוריה של פרקטיקה

הולכים ברחוב מקביל, איפה שהיא אומרת לנו. לפי מה שנוח לה. אנחנו מגיעים לאיפה שהיא רוצה, מה שנוח לה. (סלמא)

העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות תופסות נסיעה לפגישה עם נערה "במקום שלה" כפעולה בסיסית, המשרתת שתי מטרות: היא מוכיחה לנערה כי הן מתעקשות על הקשר עימה, והיא מאפשרת את הקשר, שקיומו היה מוטל בספק לולא השימוש בפרקטיקה זו.

זה לא לוותר, זה יצאתי אתמול נורא נורא כועסת על אותה נערה שהבריזה לי ונסעתי במיוחד בשבילה באמצע יום עבודה לרמלה... אבל לא בגלל זה אני אבוא ואגיד לה "אני מבינה שאת לא מספיק רצינית, אני מפסיקה ללוות אותך ומפסיקה להילחם עלייך". לא, צריך להמשיך להילחם. זה מה שנדרש במינימום. אחר כך כל כך הרבה קשיים בדרך אז בא לי להיות עוד גורם מכשיל? לא, לא, לא בשביל זה אני פה. (רעות)

לצד יציאה החוצה הנעשית למען יצירת קשר וקרבה עם אוכלוסיות שלרוב אינן צורכות שירותים חברתיים, נעשה שימוש בעקרון היציאה החוצה לצורך ליווי של משתמשות השירותים באירועי מפתח, כדי להבטיח את שלומן, להעניק להן גיבוי או תמיכה ולסייע להן להפיג את בדידותן.

מעין העובדת עם נוער במצבי סיכון, מתארת כיצד אספו נערה מהרחוב כדי ללוות אותה לפנימייה, שהתקבלה אליה לאחר כמה חודשי המתנה.

[העובדת] הלכה, נסעה מביתה בעפולה אל הזולה בטבריה, אספה אותה באוטו, ולקחה אותה לאותה עיר שבה היא הייתה צריכה להיות. (מעין)

במקרה זה לא מדובר ב"טרמפ" כדי שהנערה תגיע יותר מהר, אלא בפעולה שנובעת מתוך עמדה מקצועית שמכירה את הקשיים והאתגרים שבהם הנערה עלולה להיתקל בדרך שבין הרחוב לבין הפנימייה (לדוגמה: היא עלולה לנסוע בטרמפים ולהיחשף לסכנות; היא עלולה להרגיש מאוימת מהכניסה למקום החדש) ומניחה כי היא זקוקה לתמיכה ולגיבוי זה. כמו-כן אפשר לראות בצעד המתואר ערעור על המאפיינים המקובלים של קשר מקצועי המבוסס על ריחוק וקורקטיות והחלפתם בקרבה ודאגה כמעט משפחתית-אימהית.

דוגמה נוספת עלתה בריאיון עם סלמא העובדת במסגרת סיוע לנשים בזנות. גם כאן, הליווי הצמוד נעשה מתוך היכרות עם הסיכונים שעלולים להיות בדרך, עם פתרונות פוטנציאליים שהמטופלת עלולה לבחור בהם והכרוכים בהם בהרס עצמי, ומתוך דאגה לה ולא מתוך האשמתה. יתרה מכך, התיאור של סלמא מדגיש את ההבנה שמדובר באוכלוסיות שאין להן תמיכה טבעית, וכדי שלא תהיינה לבד או תיאלצנה "להיתמך" בידי אנשים שאינם מיטיבים איתן.

כאילו, את יודעת, מצב שהוא אקוטי, עכשיו קוטעים לה את האצבעות של הרגליים. אז הן [העובדות הסוציאליות] לקחו אותה, הסיעו אותה, שמו אותה שם במיון. הביאו עוד מישהי שתלווה אותה, ונתנו למישהי הזאתי חמישים שקל או שלושים שקל ... שהיא לא תתפתה ללכת לשכב עם איזה גבר כדי שלא תיקח ממנו כסף למונית. כאילו, אוי ואבוי, כל השיקום שלה ילך לטמיון. וכל הלילה הם היו איתי בקשר: "הגענו לבית חולים, יצאנו מהבית חולים, לקחנו אותה, הורדנו אותה".

מרתה, שעובדת עם נשים בזנות, מדגישה שגם כאשר אישה בורחת מהשירות וחוזרת לבקש סיוע, היא רואה את עצמה מחויבת לעזור לה ולעשות הכול "כדי להציל אותה". במקום שיח של שכר ועונש, או שיח של גבולות עבודה נוקשים, אשר מתקיים במקומות אחרים, מרתה נמצאת יחד עם האישה ומנסה לעזור בכל דרך אפשרית גם כאשר זו עושה צעדים שלכאורה היו יכולים לגרום לעובדת הסוציאלית להתנער מאחריות:

זה אומר שבאחת עשרה בלילה מתקשרת אישה ואומרת: "ברחתי מההוסטל, מעדתי... אני כרגע בתחנת אוטובוס בבאקה-אל-גרבייה ואני מתה מפחד". את לא אומרת לה: "את הצלחת לצאת מפה, בעיה שלך". את תלכי לחפש אותה, תיקחי אוטו, תביאי את המשטרה איתך, מה עוד את תעשי כדי להציל אותה...

4. שימוש בשפה פמיניסטית

הפרקטיקה הפמיניסטית היא שפה שולית בשדה העבודה הסוציאלית ומי שעוסקת בה מבינה כי השיח המקצועי שלה נוגד את השיח הרווח. לא מדובר רק בכך שהפרקטיקה היא ייחודית, אלא שהשפה הפמיניסטית חושפת את התיאוריה של הפרקטיקה ואת הנחות היסוד שלה, החלוקות על הנחות יסוד עמוקות שעליהן מושתתות עמדות מקצועיות-טיפוליות אחרות, כמו תפיסות לגבי גבולות מקצועיים, אחריות אישית לעומת אחריות חברתית, תלות או מוקד שליטה. מאמרן המכונן של ננסי פרייזר ולינדה גורדון (Fraser & Gordon, 1994), המציג עמדה פמיניסטית של מושג התלות, הוא דוגמה לביקורת על אחד ממושגי המפתח המעצבים את תודעתם של אנשי מקצוע. במאמר זה מוצג ניתוח גניאולוגי של התהליך ההיסטורי שבו הפך המצב האובייקטיבי של תלות כלכלית, המשותף לנשים וגברים רבים בשלבים שונים של החיים, למושג הכולל תכונות מוסריות פסולות ונפסדות, ומקושר בעיקר לנשים שהכנסתן מבוססת על קצבאות. המרואיינות ערות להבדלים בין השפה המקצועית שהן משתמשות בה לבין השפה המקובלת בקרב אנשי מקצוע אחרים שאיתם הן באות במגע, והן מאמצות פרקטיקות שונות כדי לדבר בשתי השפות, כלומר לגשר בין תפיסות, הנחות יסוד ועמדות ערכיות.

עבודה סוציאלית פמיניסטית: פרקטיקה ותיאוריה של פרקטיקה

באותו פורום שאת יושבת, את לפעמים צריכה ... שתי שפות את מדברת. שפה שהיא שלך שאת מכירה, אבל שפה שאת צריכה להתאים כדי שיבינו אותך, כי מסתכלים עלייך. את, [מחייכת] אני, לא רוצה להיות בודדה כל הזמן, את מבינה?

מדובר במעין דו-לשוניות שבה שפת האם היא פמיניסטית, ואילו השפה השנייה היא שפת העבודה הסוציאלית המסורתית. השפה הפמיניסטית היא שפה של נרטיב מתנגד (counter narrative) ושל מיעוט. המיעוט יודע את שפת הרוב ולא להיפך. לכן, שלא כמו בשיחה בין שני אנשים דו-לשוניים הדוברים אותן שתי שפות, שיכולים להשתמש לחילופין במילים ומושגים מכל אחת מהשפות, יכולות רק העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות לדבר בשתי השפות, והן נדרשות למאמץ מתמשך של גישור מול אנשי מקצוע אחרים או בני משפחה וחברים בקהילה של משתמשות השירותים, כדי להיות מובנות ולא להישאר "בודדות כל הזמן". עיקרון זה בא לידי ביטוי בשני עקרונות פעולה: תיווך ותרגום, ועבודה מתחת לרדאר.

תיווך ותרגום

המרואיניות אמרו כי הן משתמשות בפרקטיקה של תיווך ותרגום באופן מתמיד כדי להסביר את "ההיגיון האחר", את תפיסתן המקצועית, לאנשי מקצוע שעמדותיהם מנוגדות, כדי שתוכלנה לקיים שיח מקצועי, לגייס אנשי מקצוע אחרים, לייצר שיתופי פעולה מקצועיים ולהוביל תהליכים מקצועיים.

כל הזמן לגשר בין שני הצדדים, כאילו מדברים שפות אחרות. אשת מקצוע הייתה מתקשרת אליי, אומרת לי: "תראי, הצעירה [צרכנית נותנת שירות] ששלחת סיפרה לבנות [בקבוצה] על דברים שהיא עברה. הבוחן-מציאות שלה ממש לא תקין, או שיפוט ממש לא תקין" ... והייתי צריכה לעשות דיאלוג על למה אצלנו בתוכנית לספר דברים שהיא עברה זה מבחינתנו כלי התערבות, ממש, ולא בוחן-מציאות לא תקין. אני לא יכולה להגיד לה "את סתומה", זה לא יקדם אותנו לשום מקום. הרגשתי שזה שני עולמות שבכלל לא דיברו אותה שפה. (מאיה)

בדוגמה זו מתארת מאיה את הפער בין שתי השפות בסיטואציה יום-יומית של הפניית צעירה שהיא צרכנית נותנת שירות לעבודה בשירות אחר. בשירות האחר נתפסת החשיפה העצמית של הצעירה כ'בוחן-מציאות לא תקין', ואילו בעיני מאיה זהו כלי ליצירת אמון, קרבה והתקדמות של התהליך הטיפולי. באמצעות תיווך ותרגום היא מתמודדת עם הפער בין שתי השפות, מנגישה את העמדות הפמיניסטיות לאנשי מקצוע אחרים, ומאפשרת דיאלוג מקצועי.

כמו מאיה, גם מנאר מדברת על מחלוקת עם אנשי מקצוע אחרים בהקשר של חלוקת חוברות מידע בנושא מיניות וגוף האישה:

אז לפעמים אנחנו נתקלים באיזשהן התנגדויות פה ושם [...] והם קצת נרתעו מזה: "איך אתם נותנים לנערות דברים כאלה? למה הן צריכות לדעת מה קורה?". הם חושבים שאם אנחנו לא נותנים את הספר הזה, הן לא יודעות. אז אנחנו צריכות להסביר שאנחנו באות מתפיסה כזאת שנערות יש להן ידע נגיש, כל הזמן באינטרנט, הן יכולות לחפש, ואנחנו נותנות להן את המידע כי ידע זה כוח. אנחנו רוצים להעצים אותן, למה הן צריכות להישאר במקום הזה של לא לדעת?

(מנאר)

למעשה, המרואיינות מתארות סיטואציות רבות שבהן שיחה על סוגיה ספציפית מחייבת אותן להסביר בעדינות את העיקרון המקצועי העומד מאחורי שיקול הדעת המקצועי שלהן, ולהעביר אותו לצד השני, שרואה בו שיקול דעת פסול.

פעולה מתחת לרדאר

כאשר מדובר בשירותים שאינם פמיניסטיים, ושאינם מאפשרים בקלות דיאלוג על הנחות היסוד המקצועיות ועל דרכי הפרקטיקה, תיארו המרואיינות כי הן מתגברות על הפערים בין גישות מקצועיות באמצעות הסתרה או פעולה מתחת לרדאר.

יש מקומות שבהם טקטית אני בוחרת לעשות את זה אחרת. זאת אומרת, להתחיל נגיד אצלי בתוך התחום בשקט, שם מותר לי לעשות מה שאני רוצה, זה מקצועי, זה לא נחשב לא מקצועי, אז כאילו לא יפריעו לי. לא יסכימו איתי אולי, אבל לא [יפריעו] ולקוות שלאט לאט זה יחלחל.

(מעין)

מעין מספרת כי פעולות שעלולות לעורר התנגדות נעשות בשלב הראשון בסתר. עובדת סוציאלית יכולה לתת את מספר הטלפון האישי רק לכמה ממשתמשות השירות, מבלי שעובדות אחרות ידעו על כך, ומבלי לחשוף את עצמה לשיפוט. בשלב השני, לאחר שהעובדות צוברות ביטחון ובעיקר לאחר שהוכיחו שהן "מקצועיות", אז אפשר לקיים דיאלוג אודות הסוגיות העומדות במחלוקת. גם שירה מתארת מצב שבו הייתה צריכה להסתיר את המטרות הפמיניסטיות שלה כדי שתוכל לקדם תהליך מקצועי:

ואז כאילו, הייתי צריכה להסביר לה למה אני רוצה לדבר על זה [על מגדר]. עכשיו, ידעתי להסביר את זה. אמרתי לה: "אם אנחנו רוצות לדבר איתן על חזון ועל המפגשים בין עבודה למשפחה, אז צריך קודם כול לדבר על מגדר ועבודה". אז היא הסכימה, ואז הייתי צריכה להסביר את זה לפני המנהלת שלי. ואז ניסיתי לסבן וכאילו לעגל פינות, ולא באמת להגיד מה אני הולכת להגיד. וטוב, אני מעבירה את המפגש הזה, אז הקולגה שלי לא באמת יודעת מה אני הולכת להגיד, ואז יהיה לי חופש להגיד מה שבא לי.

(שירה)

סיפורי הפרקטיקה חושפים שדה של עבודה סוציאלית, שבו עמדות מקצועיות פמיניסטיות נראות זרות ומחשידות את מי שנוקטות אותן כ"לא מקצועיות". השימוש

החוזר במילים 'שתי שפות' ו'שני עולמות' מעידים על זרות זו ועל תחושת שוליות בתוך המקצוע. לצד זאת, עצם מעשה התרגום ממחיש גם כי העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות רוצות להיות מובנות, רוצות להיות חלק ולהשתייך ואולי אפילו לשנות את עמדותיהם של אנשי מקצוע אחרים. העובדה כי המחקר מעלה פרקטיקה ייחודית זו, מראה כי באופן אינהרנטי ישנם פערים וניגודים בין הממסד או בין תפיסות ממסדיות לבין התפיסה הפמיניסטית ועבודה סוציאלית פמיניסטית וצורך מתמיד לגשר ביניהם.

סיכום

במחקר הנוכחי נבחנו השאלות: מהי עבודה סוציאלית פמיניסטית, כיצד היא נעשית בפועל, ומהם הערכים, התפיסות והתיאוריות המנחים אותה. ניתוח הראיונות חשף ארבעה עקרונות אנליטיים ועשרה עקרונות פעולה אשר מנחים את עבודתן של העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות.

שני העקרונות האנליטיים הראשונים – ניתוח מגדרי ומודעות ליחסי כוח – וגם עקרונות הפעולה המקושרים אליהם, ומתוכם בעיקר השאיפה ליחסים שוויוניים – תופסים מקום מרכזי בספרות על עבודה סוציאלית פמיניסטית. אפשר לזהות אותם בהגדרות של דומינלי (Dominelli, 2002), אורמה (Orme, 2002) ו-ווייט (White, 2006). עם זאת, שני העקרונות האחרים – ניתוח שירותי הרווחה כמבנים של דיכוי והשימוש בשפה פמיניסטית – פחות בולטים בספרות המקצועית. הורדת חסמים בירוקרטיים וארגוניים וכן 'יציאה החוצה' עלו בראיונות כעקרונות מהותיים של עבודה סוציאלית פמיניסטית, אשר מרחיבים את גבולות היחסים המקצועיים. אפשר לראות בעקרונות פעולה אלו ביטויים לעמדה אתית של 'התייצבות לצד', שמשמעה שעובדות סוציאליות רואות את עצמן כמי ש"לוקחות צד" במצבים של אי צדק חברתי, וגוזרות מכך תפיסת תפקיד שיש בה משום ערעור על חסמים פרוצדורליים ולא כניעה להם או שימוש בהם. עקרון הפעולה של 'יציאה החוצה', המתייחס להרחבה של הממד הפיזי של ההתערבות למרחבים שונים שבהם נמצאות משתמשות השירותים בחיי היום-יום, מאפשר להצביע על הייחוד של עמדה אתית זו. יציאה אל מחוץ לגבולות המשרד אינה פרקטיקה זרה בעבודה סוציאלית והיא מוזכרת בספרות המקצועית בעיקר בהקשרים של ביקורי בית (מוזיקנט, 2013; Waisbrud, Buchbinder, & Possick, 2012) ויישוג (reaching-out) (גור, 2008; לוי, 2003; מזרחי, 1983; רונאל וגוטר-שגיא, 2003), אך במחקר הנוכחי הוא מקבל תוכן ייחודי, שכן בהקשרים הללו מדובר באירוע חד-פעמי, שמטרתו במקרים רבים פיקוחית, או בסדרת אירועים שמטרתם הבאת המטופל אל

טיפול המתרחש במשרד. העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות, לעומת זאת, אינן משתמשות ביציאה החוצה כאמצעי להשגת מטרה אחרת אלא כעיקרון טיפולי-מקצועי עצמאי, כאמירה: "אני מבינה עם מה את מתמודדת ואני מוכנה להיות איתך בהתמודדות זו", וכמסגרת שמחזיקה את הטיפול עצמו.

גם העיקרון של שימוש בשפה פמיניסטית לא זכה לתשומת לב רבה בספרות על עבודה סוציאלית פמיניסטית. העקרונות האחרים באים לידי ביטוי בעיקר בעבודה הישירה עם משתמשות השירותים, ואילו העיקרון של השפה הפמיניסטית בא לידי ביטוי בעיקר בהקשר של אינטראקציות בין אנשי מקצוע. המחקר הנוכחי חושף כי השדה העכשווי של העבודה הסוציאלית אינו מאפשר לעובדות סוציאליות פמיניסטיות לדבר בשפתן. תיאוריהן מעידים על צורך מתמיד לכסות על תפיסות ופרקטיקות פמיניסטיות בשפה מסורתית מקובלת כדי לקדם את מטרותיהן ורצונותיהן המקצועיים. העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות סיפרו כי מצב זה יוצר אצלן תחושה של שוליות ובדידות מקצועית וחרדה מתמשכת לגבי ההערכה לעבודתן. עם זאת, ממצאי המחקר מראים כי העובדות הסוציאליות הפמיניסטיות מוצאות דרכים לגשר על הניגודים בין שפת העבודה הסוציאלית המסורתית לשפה הפמיניסטית ומצליחות לפעול בתוך המתחים הללו ולאזן ביניהם, תוך כדי נקיטת פרקטיקות של תיווך ותרגום ושל עבודה מתחת לרדאר.

שני עקרונות שזוכים להתייחסות בספרות על עבודה סוציאלית פמיניסטית כמעט שלא הוזכרו בראיונות במחקר הנוכחי, והעדר זה ראוי לציון. לפי העיקרון הראשון יש לבחון פרטים באמצעות ניתוח של הצטלבות המיקומים החברתיים וקטגוריות הזהות שלהם (intersectionality) (Brah & Phoenix, 2004; Crenshaw, 1991). אורמה (Orme, 2002), לדוגמה, טוענת כי עבודה סוציאלית פמיניסטית צריכה לאמץ תפיסה של נשים כ'קטגוריה רבת פנים'. אין ספק כי ניתוח זהיר וקפדני של הצטלבות מיקומים חברתיים יכול להפרות את הפרקטיקה, אך אפשר לשער כי מושג זה לא חדר באופן מספק לשיח המקצועי בישראל ולכן לא זכה להתייחסות משמעותית בראיונות. העיקרון השני שלא הוזכר כמעט הוא שילוב מתודות של פרקטיקה – ובמיוחד שילוב של מתודות פרטניות ומתודות של פרקטיקת מדיניות (Bricker-Jenkins, 1991; Dominelli, 2002). עיקרון זה מאפשר לעובדות סוציאליות פמיניסטיות מרחב פעולה אין-סופי לשינוי חברתי, שכן לצד הריפוי בשיחה שמתרחש בספירה הבין-אישית, ההכרחי להחלמה אישית, הוא פותח פתח גם לשינוי מבני של התהליכים הארגוניים והמוסדות, שהם היוצרים את הסיבות לחוליים. למרות המודעות ההולכת וגוברת של עובדים סוציאליים לצורך ולאפשרות לפעול בפרקטיקת מדיניות, נראה כי יש צורך באקלים ארגוני ובגיבוי מערכתי כדי שעובדים פרטניים יפעלו בד בבד בשני המישורים (גל ווייס-גל, 2011).

למחקר הנוכחי כמה מגבלות. הראשונה היא מספרן הקטן של המרואיינות ובפרט של המרואיינות הערביות, מה שאינו מאפשר הבנה מעמיקה שפעולתן ראויה לה.

בהקשר זה המחקר הנוכחי תורם תרומה חשובה. הוא אומנם אינו מתאר את עושר הפרספקטיבה של העובדות הסוציאליות הערביות, אך הוא מאיר את עצם קיומה של עבודה סוציאלית פמיניסטית בקרב עובדות ערביות בישראל, ועל המורכבות הרבה והאתגרים הייחודיים שמיקומן החברתי מציב בפניהן. אין ספק כי נושא זה ראוי למחקר נוסף, שלטעמנו ראוי שייעשה בידי חוקרת ערבייה, או בשיתוף פעולה בין חוקרת ערבייה ויהודייה. המחקר תורם תרומה נוספת בכך שהוא מאפשר התחלה של דיון ממוקד אודות פרקטיקה פמיניסטית, ובכך הוא תורם להנחת יסודות ראשונים ל"בית" מקצועי פמיניסטי בשדה העבודה הסוציאלית.

ראוי לעשות מחקרים נוספים על עבודה סוציאלית פמיניסטית ולחקור את מקורות הידע של עובדות סוציאליות פמיניסטיות ואת האופן שבו קטגוריות הזהות שלהן (כגון עדה, רמת דתיות, נטייה מינית) עשויות להשפיע על הפרקטיקה הפמיניסטית שלהן. נוסף לכך, כיוון שממצאי המחקר העלו כי רוב העבודה הסוציאלית הפמיניסטית מתקיימת בארגונים חוץ-ממסדיים הפועלים למען נערות ונשים, חשוב לבחון מהם הכוחות אשר מונעים את הימצאותה של פרקטיקה פמיניסטית בארגונים ממסדיים ובעבודה עם נערים וגברים.

מקורות

- אבישר, נ. (2013). טיפול פוליטי: פסיכותרפיה בין האישי לפוליטי. הוצאת רסלינג.
איילון, י. וצבר – בן יהושע, נ. (2010). תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשדה. בתוך: ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר איכותני (עמ' 359–382). באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
בנימין, ש. (2013). העדר בית בישראל: "דרי רחוב", "מחוסרי דיוור" ומה שביניהם. עבודת גמר לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת תל-אביב.
גולן, מ., קומס, מ. וקאי-צדוק, א. (2008). לראות את האור, להאיר את החושך: תוכנית מנטורינג נערות למען נערות. בתוך: מ. חובב, ח. מהל ומ. גולן (עורכים), מסיכון לסיכוי – התערבויות טיפוליות בנוער עובר חוק ובצעירים במצוקה (עמ' 195–218). ירושלים: כרמל.
גור, ע. (2008). מופקרות: נשים בזנות. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
גור, ע. (2015). גוף זר. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
גל, ג. ווייס-גל, ע. (2011). פרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית. ירושלים: הוצאת מאגנס.
לבי-זיל, ר., צוויקל, ג. וברק, נ. (2005). שמרי נפשך – בריאות נפשית בקרב נשים בישראל. הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומאירס ג'ינט-מכון ברוקדייל.
לוי, א. (2003). מחזון למציאות: תהליך בניית חזון מקצועי לשירות לנוער וצעירים במשרד העבודה והרווחה. מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית, 17, 107–129.
ליבליך, ע., תובל-משיח, ר. וזילבר, ת. (2010). בין השלם לחלקיו, ובין תוכן לצורה. בתוך: ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר איכותני (עמ' 21–42). באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

רוני איל-לובלינג ומיכל קרומר-נבו

- מוזיקנט, ע. (2013). ביקורי בית בעבודה סוציאלית: אתנוגרפיה מוסדית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת תל-אביב.
- מזרחי, א. (1983). מתחים ערכיים בתקופת "החיזור" בעבודה עם נוער במצוקה. מפגש, 13–20.
- סער-הימן, י. (2015). פרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת לעוני – חוויות של נשים שהשתתפו בתכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי". עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- סידי, מ. (2009). החצר הנשית: תיעוד והמשגה של פרקטיקה ביקורתית בעבודה סוציאלית עם נערות ונשים צעירות ביפו. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פלד, ע. ופרל ג. (2006). אימהות בצל אלימות: מדריך להתערבות קבוצתית. ירושלים: אשלים.
- פלד, ע. וקרומר-נבו, מ. (2013). עבודה סוציאלית פמיניסטית בישראל. בתוך: מ. חובב, ט. לונטל וי. קטן (עורכים), עבודה סוציאלית בישראל (עמ' 479–505). תל-אביב: עם עובד, קו אדום.
- פרנק, פ. (1983). שיטות עבודה סוציאלית. תל-אביב: ספריית מעריב.
- קצב, ר. (2009). נשים צעירות חסרות בית ומשתמשות בסמים: חווייתן ותפסתן את צרכיהן. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- קרומר-נבו, מ. (2006). נשים בעוני: סיפורי חיים – מגדר, כאב התנגדות. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד – סדרת מגדרים.
- קרומר-נבו, מ., לביא-אג'אי, מ. והקר, ד. (2014). מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד (מגדרים).
- קרומר-נבו, מ. וקומס, מ. (2012). הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות. חברה ורווחה, לב (3), 347–374.
- רבין, ק. (1999). להיות שונה בישראל – מוצא עדתי, מגדר וטיפול. אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת רמות.
- רוזמן ברנר, ג., סברן, ב. וסינגר, א. (2001). נשים במרחב הטיפולי. רמת-גן: מרכז יעוץ לאשה.
- רונאל, נ. וגוטר-שגיא, נ. (2003). נידודת עלם: שירות יישוג לבני נוער במצבי סיכון ומצוקה השהים ברחוב. חברה ורווחה, 23 (1), 27–51.
- שמעי, נ. (2010). סיפורי עוף החול: נשיות בסיפורי חיים של נשים המתמודדות עם מחלת נפש. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- Brah, A., & Phoenix, A. (2004). Ain't I a woman? Revisiting intersectionality. *Journal of International Women's Studies*, 5(3), 75–86.
- Bricker-Jenkins, M. (1991). The propositions and assumptions of feminist social work practice. In M. Bricker-Jenkins, J. Hooymann, & N. Gottlieb (Eds.), *Feminist social work in clinical settings* (pp. 271–303). Newbury Park, CA: Sage.
- Brodsky, A. M. (1973). The consciousness-raising group as a model for therapy with women. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice*, 10, 24–29. doi: 10.1037/h0087537
- Cavanagh, K., & Cree, V. E. (1996). *Working with men: Feminism and social work*. London, England: Routledge.
- Cloward, R., & Piven, F. F. (1975). Notes toward a radical social work. In M. Brake & R. V. Bailey (1980). *Radical social work and practice* (pp. vii–xviii). London, England: Sage.
- Collins, B. (1986). Defining feminist social work. *Social Work*, 31, 214–219. doi: 10.1093/sw/31.3.214
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43, 1241–1299. doi: 10.2307/1229039
- Creswell, J. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.). London, England: Sage.
- Delmar, R. (1994). What is feminism? In A. Herrmann & A. J. Stewart (Eds.), *Theorizing*

- feminism: Parallel trends in the humanities and social sciences* (pp. 5–25). Boulder, CO: Westview Press.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (1998). *The landscape of qualitative research: Theory and issues*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dominelli, L. (2002). *Feminist social work theory and practice*. New York, NY: Palgrave.
- Featherstone, B. (2005). Feminist social work: Past, present and future. In S. Hick, J. Fook, & R. Pozzuto (Eds.), *Social work: A critical turn* (pp. 203–217). Toronto, ON: Thompson Educational Publishing.
- Fook, J. (1993). *Radical casework: A theory of practice*. Crows-Nest, NSW, Australia: Allen & Unwin.
- Fraser, N., & Gordon, L. (1994). A genealogy of dependency: Tracing a keyword of the U.S. welfare state. *Signs, 10*, 309–336. doi: 10.1086/494886
- Garvin, C. D., & Reed, B. G. (1995). Sources and visions in feminist groupwork: Reflective processes, social justice, diversity and connection. In N. Van Den Bergh (Ed.), *Feminist practice in the 21st century* (pp. 41–69). Washington, D.C.: NASW Press.
- Gentlewarrior, S., Martin-Jearld, A., Skok, A., & Sweetser, K. (2008). Culturally competent feminist social work: Listening to diverse people. *Affilia, 23*, 210–222. doi: 10.1177/0886109908319117
- Goodkind, S. (2009). “You can be anything you want but you have to believe it”: Commercialized feminism in gender specific programs. *Signs, 34*, 397–422. doi: 10.1086/591086
- Goodrich, T. J., Rampage, C., Ellman, B., & Halstead, K. (1988). *Feminist family therapy: A casebook*. New York, NY: W. W. Norton.
- Hanmer, J., & Statham, D. (1999). *Women and social work: Towards a women-centered practice* (2nd ed.). London, England: Macmillan.
- Hannam, J. (2012). *Feminism*. Harlow, UK: Pearson Education Limited.
- Johnson, A. K., & Richards, R. N. (1995). Homeless women and feminist social work practice. In N. Van Den Bergh (Ed.), *Feminist practice in the 21st century* (pp. 20–39). Washington, D.C.: NASW Press.
- Kemp, S. P., & Brandwein, R. (2010). Feminisms and social work in the United States: An intertwined history. *Affilia, 25*, 341–364. doi: 10.1177/0886109910384075
- Land, H. (1995). Feminist clinical work in the 21st century. In N. Van Den Bergh (Ed.), *Feminist practice in the 21st century* (pp. 3–19). Washington, D.C.: NASW Press.
- Leonard, P. (1975). Toward a paradigm for radical practice. In R. Bailey & M. Brake (Eds.), *Radical social work* (pp. 46–61). London, England: Edward and Arnold.
- Levy, B. (1995). Violence against women. In N. Van Den Bergh (Ed.), *Feminist practice in the 21st century* (pp. 312–329). Washington, D.C.: NASW Press.
- Lundy, M. (1993). Explicitness: The unspoken mandate of feminist social work. *Affilia, 8*, 184–199. doi: 10.1177/08861099300800204
- Mahalik, J. R., van Ormer, E. A., & Simi, N. L. (2000). Ethical issues in using self-disclosure in feminist therapy. In M. M. Brabeck (Ed.), *Practicing feminist ethics in psychology* (pp. 189–201). Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Mehrotra, G. (2010). Toward a continuum of intersectionality theorizing for feminist social work scholarship. *Affilia, 25*, 417–430. doi: 10.1177/0886109910384190

- Nes, J., & Iadicola, P. (1989). Toward a definition of feminist social work: A comparison of liberal, radical and socialist models. *Social Work, 34*, 12–21. doi: 10.1093/sw/34.1.12
- Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (2002). Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act of 1974, 42 U.S.C. §§ 5601–5681. Washington, D.C.: US Department of Justice. Retrieved from www.ojjdp.gov/about/jjdp2002titlev.pdf
- Orme, J. (2002). Feminist social work. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Social work: Themes, issues and critical debates* (2nd ed., pp. 218–226). Basingstoke, England: Palgrave Macmillan.
- Orme, J. (2009). Feminist social work. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (2nd ed., pp. 199–208). Basingstoke, England: Palgrave Macmillan.
- Padgett, D. K. (1998). *Qualitative methods in social work research: Challenges and rewards*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rudestam, K. E., & Newton, R. R. (2001). *Surviving your dissertation: A comprehensive guide to content and process*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Saulnier, C. F. (1996). *Feminist theories and social work: Approaches and applications*. New York, NY: Haworth Press.
- Shram, S. F., & Silverman, B. (2012). The end of social work: Neoliberalizing social policy implementation. *Critical Policy Studies, 6*, 128–145. doi: 10.1080/19460171.2012.689734
- Simon, J. C. (1990). Criteria for therapist self-disclosure. In G. Stricker & M. Fisher (Eds.), *Self-disclosure in the therapeutic relationship* (pp. 207–225). New York, NY: Plenum.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tong, R. P. (2009). *Feminist thought: A more comprehensive introduction* (3rd ed.). Boulder, CO: Westview Press.
- Valentich, M. (1986). Feminist theory and social work practice. In F. J. Turner (Ed.), *Social work treatment: Interlocking theoretical approaches* (pp. 282–318). New York, NY: The Free Press.
- Van Den Bergh, N. (1995). Feminist social work practice: Where have we been, where are we going? In N. Van Den Bergh (Ed.), *Feminist practice in the 21st century* (xi–xxxix). Washington D.C: NASW Press.
- Van Worme, K. (2010). *Working with female offenders: A gender-sensitive approach*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Waisbrod, N., Buchbinder, E., & Possik, C. (2012). In-home intervention with families in distress: Changing places to promote change. *Social Work, 57*, 121–132. doi: 10.1093/sw/sws020
- Weeks, W. (2003). Women: Developing feminist practice in women's services. In J. Allan, B. Pease, & L. Briskman (Eds.), *Critical social work: An introduction to theories and practices* (pp. 107–123). Crow's Nest, NSW, Australia: Allan & Unwin.
- White, V. (2006). *The state of feminist social work*. London, England: Routledge.
- Wise, S. (1995). Feminist ethics in practice. In R. Hugman & D. Smith (Eds.), *Ethical social work practice* (pp. 26–42). London, England: Edward Arnold.